

32. Zolotarov, V.A. (1994) Chekisty 20-kh – 30-kh : materialy do biohrafich-noho slovnyka. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1, 168–176 [in Ukrainian].
33. Zolotarov, V.A. (2000). Vyprobuvannia sovistiu. Storinky biohrafii komi-sara derzhbezpeky 3-ho ranhu S. Mazo. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2/4, 374–389 [in Ukrainian].

<https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.336>

УДК 930.25:94(477)

Руслана ДАВИДЮК*

Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення історії української політичної еміграції у Волинському воєводстві

Мета – дослідити персоніфікаційний та інформаційний потенціал архівно-кримінальних справ як джерела до вивчення історії міжвоєнної української політичної еміграції у Волинському воєводстві, простежити радянську репресивну політику стосовно її представників.

Методологія та методи. Для реалізації поставленої мети використано біографічний, проблемно-історичний, пошуковий методи, а також метод мікроісторії, верифікації джерел та історичної реконструкції. У підготовці наукової статті авторка послуговувалася просопографічним підходом.

Висновки. Важливим джерелом для дослідження історії міжвоєнної української політичної еміграції у Волинському воєводстві є комплекс архівно-кримінальних справ (АКС), заведених органами НКВС на її учасників після 1939 р. Неупереджений аналіз та верифікація

---

* *Давидюк Руслана Петрівна* – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету [ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>; e-mail: davrus63@gmail.com].

цих справ дозволили уточнити історичну реконструкцію, персоніфікувати діячів міжвоєнної політичної української еміграції у регіоні, почасті прослідкувати їх подальшу долю, відтворити широку панораму працевлаштування на території Волинського воєводства, доповнити картину громадсько-політичної діяльності, як у період Української революції 1917–1921 рр., так і у міжвоєнний час. Інформаційним потенціалом насичені власноручні свідчення, автобіографії політичних емігрантів, які дозволяють детально відтворити мозаїку пережитих подій, демонструють польську дійсність на Волині очима конкретної людини.

Комплекс АКС на діячів УНР та Української Держави ілюструє через долю особи механізми державного терору, дозволяє усвідомити масштаби репресій проти цієї категорії людей і зробити висновок, що у 1939–1941 рр. середовище української політичної еміграції на території Західної Волині було ліквідовано.

Ключові слова: архівно-кримінальні справи, українська політична еміграція, Волинське воєводство, «радянська організація», політичні репресії, НКВС.

Поразка Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. призвела до появи міжвоєнної української політичної еміграції, розселеної по різних країнах Європи. Частина учасників революційних подій, попри обмеження польської влади, намагалися поселитися у Волинському воєводстві, з огляду на специфіку його національного та конфесійного укладу (більшість населення складала православні українці). Адаптувавшись до нових умов, політичні емігранти, переважно уродженці Наддніпрянської України, ставали ініціаторами творення громадських організацій, політичних партій, сприяли розвитку національної самосвідомості у переважно інертному західно-волинському середовищі. До того ж, громадська діяльність слугувала формою самореалізації емігрантів.

Історія міжвоєнної української політичної еміграції неможлива без відтворення життєписів її представників, аналізу громадсько-політичних поглядів останніх, установаження їх внеску у розвиток різних сфер суспільного життя. У цьому ракурсі інформативним джерелом є архівно-кримінальні справи (АКС) на українських політичних емігрантів. У радянський час ці справи зберігалися в архівних підрозділах КДБ УРСР, а у 1990-х рр. частково були передані до державних центральних і обласних архівів згідно з указом Президії Верховної Ради України № 1525-XII

від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки»¹. У межах цього рішення у 1990-х рр. було передано понад 1,5 млн справ, з яких 169 тис. АКС².

Позаяк емігранти жили у Волинському воєводстві, то більшість заведених на них АКС зберігається у державних архівах Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, а також Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України) у Києві та архівних підрозділах управлінь СБ України названих областей. Водночас, частина справ розпорошена по архівних підрозділах управлінь СБ України інших областей. У переважній більшості такі справи зберігаються у фонді «Припинених» (АКС на реабілітованих осіб), менше в «Основному» фонді ГДА СБ України (АКС на нереабілітованих осіб). Ознайомлення з АКС «Основного» фонду стало доступніше після ухвалення Закону України від 9 квітня 2015 р. «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.»³, тому вивчення цієї теми ще продовжуватиметься.

Документи АКС, як специфічного історичного джерела, вимагають верифікації з іншими матеріалами, розгляду крізь призму історичних обставин, у яких вони були створені. Складність у дослідженні поставленої проблеми полягає, насамперед, у виокремленні серед масиву АКС власне справ на українських політичних емігрантів, уродженців Наддніпрянської України та ідентифікація цих діячів, серед яких були військові Армії УНР,

---

¹ Указ Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 631.

² Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. авт.-упор.: В. М. Даниленко (відп. упор.) та ін. – Х.: Права людини, 2009. С. 13.

³ Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.: Закон України від 9 квітня 2015 р. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/laws/zakon-ukraini-pro-dostup-do-arkhiviv-represivnih-organiv-komunistichnogo-totalitarnogo-rezhimu>, дата звернення. 21.10.2019.

службовці, люди різних посад, освіти і соціального походження. Упродовж останніх 15 років у рамках роботи в Науково-редакційній групі Книги «Реабілітовані історією. Рівненська область» та праці в архівах України вдалося сформувати власну довідкову базу стосовно учасників Української революції 1917–1921 рр., які після її поразки осіли на території міжвоєнної Волині, що перебувала у складі Другої Речі Посполитої. Основою такої бази стали АКС на українських політичних емігрантів.

Попри свою інформативність, АКС є суб'єктивними, подекуди упередженими, тому можуть розглядатися як одне з джерел, що обов'язково потребує перевірки. У сучасній українській історіографії вже знайшли висвітлення рекомендації у вивченні такого роду джерел⁴, з означеної проблематики захищені дисертації⁵, досліджуються різні проблеми історії України⁶.

---

⁴ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Зб. наук. пр. / редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998; *Гранкіна О.В.* Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920-х–1950-х рр. в СРСР // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 49–57.

⁵ *Петровський Е.П.* Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр. Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2006; *Василенко В.М.* Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР. Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Дрогобич, 2019.

⁶ *Петровський Е.* Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 3. – С. 172–188; *Гончаренко О.* Документальний комплекс архівно-кримінальних справ як джерело з історії Голокосту єврейського населення окупованої України (1941–1944) // Сумський іст.-архів. журнал. – 2007. – № II–III. – С. 73–79; *Преловська І.* Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та ЦДАГО України // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1(32). – С. 26–48; *Марчук І.* Образ волинського повстанця на матеріалах архівно-кримінальних справ // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». 2013. – Вип. 20. – С. 36–48; *Довжик А.* Репресії проти жінок – викладачів вишів (за матеріалами архівно-слідчої справи Теофілії Войславської) // Київські історичні студії. – 2017. – № 1. – С. 95–102.

Виходячи із класифікації АКС: за часом; порядком розгляду (судовим чи позасудовим); кількістю фігурантів; характером інкримінованого їм злочину, запропонованої Р. Подкур⁷, можемо стверджувати, що *по-перше*, справи на українських політичних емігрантів, що проживали у Волинському воєводстві, датуються переважно 1939–1941 рр., в окремих випадках повоєнним часом. *По-друге*, як правило, це справи персональні (одиначні), які здебільшого розглядалися у позасудовому порядку. *По-третє*, колишніх «петлюрівців», як «соціально-небезпечний елемент», обвинувачували у антирадянській агітації, приналежності до націоналістичних організацій, шпигунстві тощо. Переважна частина цих справ зберігається у фонді «Припинених», хоча справи на більш відомих, авторитетних діячів, а також тих уенерівців, які пережили першу радянізацію, перебували на окупованій території, й обвинувачувалися за «поплічництво» нацистам, зберігаються в «Основному» фонді. У таких справах попередній період діяльності фігурантів вже не був таким актуальним, слідчих більше цікавила позиція людини в період нацистської окупації.

Аналізуючи АКС, необхідно враховувати фактор страху, адже свідчення на допитах люди давали під впливом як психологічного, так і морального чи фізичного тиску з боку слідчих НКВС. У багатьох випадках фігуранти справ намагалися приховати інформацію з різною метою: відвернути загрозу від себе і родини, не нашкодити комусь із товаришів чи знайомих тощо. Хоча зробити це було складно, позаяк заарештовані у 1939–1941 рр. емігранти затримувалися точково: органам НКВС були відомі прізвища багатьох з них. Ще у другій половині 1920-х рр. був складений «Список активних діячів українських націоналістів, контррозвідувальних організацій і агентів-розвідників із складу цих організацій, які проживали на території колишньої Польщі»⁸, а у 1939 р. органи НКВС захопили документи поль-

---

⁷ Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук : 07.00.06. – К., 1998. – С. 120–163.

⁸ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 55, спр. 305. 87 арк.

ської поліції, зокрема списки активних громадських діячів, членів політичних партій з адресами їх проживання. У постанові на арешт Миколи Варакути від 22 жовтня 1939 р. зазначалося:

«1893 року народження, уродженець м. Омельник Кременчуцького повіту Полтавської губернії, колишній офіцер петлюрівської армії, що проживає у м. Ковель, вул. Сулькевича, 7»⁹.

Зі справи дізнаємося, що після інтернування у таборах, М. Варакута працював на лісопильному заводі, столяром на залізниці м. Ковеля, одружився на місцевій українці, був членом місцевої філії Українського центрального комітету (УЦК). 7 липня 1941 р. згідно із рішенням наркома внутрішніх справ і прокурора УРСР М. Варакуту розстріляли¹⁰. Зауважимо, що 8 липня, на наступний після виконання вироку день, військовий прокурор військ НКВС Київського округу ухвалив постанову про спрямування цієї справи на розгляд військового трибуналу військ НКВС Київського округу¹¹. Яскраве свідчення роботи репресивної системи у перші дні німецько-радянської війни.

Приховувати інформацію про себе не мало сенсу і уродженцю Полтавщини, хорунжому Армії УНР Степану Рощинському, адже до НКВС потрапило написане ним «Прохання про надання польського громадянства»¹². Це прохання С. Рощинський адресував у січні 1935 р. до повітового староства у Костополі, у якому детально виклав свою біографію. Чекісти навіть переклали цей документ російською мовою.

Стислу інформацію про політичного емігранта можна почерпнути з анкети ув'язненого, хоча досить часто там зустрічаються неточності, перекручення у прізвищах, іменах, датах та місцях народження тощо. Окрім того, частина арештованих були людьми з початковою освітою, слідчі також не вирізнялися особливою освіченістю, були людьми прийшлими, які, як правило, не знали української мови, тому матеріали архівно-кримінальних справ потребують верифікації з іншими докумен-

⁹ ГДА СБ України, м. Луцьк, ф. П., оп. 1, спр. 3287, арк. 1.

¹⁰ Там само, арк. 46.

¹¹ Там само, арк. 45.

¹² Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721, арк. 96–96 зв.

тами, уточнення прізвищ, деталей життя підслідних. Місця народження та проживання підслідних також часто писали з помилками, поширеними є їх різночитання. До того ж, упродовж життя і діяльності фігурантів справи неодноразово змінювався адміністративний поділ, назви населених пунктів. Все це вимагає співставлення документів АКС із іншою літературою, зокрема довідковою. Для прикладу, Степан Рощинський на допитах називав прізвища емігрантів, які жили і працювали у Костопільському повіті. Співставлення з іншими документами підтверджують, що у цьому списку не було випадкових людей¹³. Із таборів інтернованих у 1924 р. на каменоломню у Берестовці приїхало 16 осіб, переважно колишніх вояків полку імені Івана Мазепи. Водночас, окремі прізвища вояків написані з помилками. Скажімо, у справі згадується хорунжий армії УНР, що працював на каменоломні у Берестовці *Чайовський Петро*¹⁴. Насправді це *Чопівський Петро*, що підтверджується інформацією, опублікованою у газеті «Тризуб»¹⁵, монографічною літературою¹⁶.

Згадана АКС ілюструє окремі деталі роботи костопільської філії УЦК, яку очолював С. Рощинський, подробиці про з'їзд української політичної еміграції 1929 р. у Варшаві, на якому той був делегатом, інформує про діяльність його рідного брата, лікаря Петра Рощинського. Саме Петро допоміг Степану перебраться на Волинь, знайти тут роботу. Це було дуже важливо, адже проживання політичних емігрантів на території Західної Волині та Полісся, Східної Галичини, великих міст обмежувало розпорядження Міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої від 8 червня 1921 р. Для поселення на цих територіях необхідним було працевлаштування та дозвіл польської влади¹⁷. У 1939 р. Петро Рощинський виїхав до Холма, на територію,

¹³ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721, арк. 35–36 зв.

¹⁴ Там само, арк. 42.

¹⁵ Тризуб. – 1933. – 10 вересня. – № 32 (390). – С. 26.

¹⁶ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce. 1920–1939. – Toruń, 2004. – S. 591.

¹⁷ *Давидюк Р.* Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. – Львів–Рівне, 2016. – С. 204–206.

підконтрольну німцям, після початку німецько-радянської війни повернувся на Волинь. 23 лютого 1943 р. його розстріляли нацисти у Кременці. Степан Рощинський, як «соціально-небезпечний елемент», постановою ОН НКВС СРСР від 29 березня 1941 р. був ув'язнений у ВТТ на 8 років та помер 2 квітня 1943 р. у таборі¹⁸.

В АКС на емігрантів рідко можна зустріти речові докази, окремі з них містять тюремні фотографії заарештованого, лише в поодиноких справах збереглися світлини іншого часу. Скажімо, після обшуку у будинку Степана Рощинського було ухвалено постанову про спалення «особистого листування і 27 фотографій», як речей, «що не мають цінності і істотного значення для справи»¹⁹, і долучено Акт про виконання цього рішення від 11 грудня 1940 р.²⁰ Попри знищення світлин, в АКС на С. Рощинського все ж є кілька фото міжвоєнного періоду.

Нечасто у такого роду справах можна віднайти особисті документи підслідних (паспорти, посвідчення, фотографії, листи, вірші тощо). У АКС на підстаршину 3-ї сотні полку Чорних запорожців Антона Мороза, який пережив інтернування у Каліші і Шипйорно²¹, відсутня грамота про нагородження його «Залізним хрестом за Зимовий похід і бої», підписана Симоном Петлюрою, хоч у контрольно-спостережній справі є постанова слідчого від 8 травня 1941 р. про її залучення, у числі інших речових доказів, до справи²². Лист і посвідка УЦК наявні, а грамота відсутня.

До слідчих справ нерідко долучалися засвідчені копії свідчень (витяги зі свідчень) фігурантів інших АКС, що у нашому випадку є інформативним, позаяк справи на останніх не збереглися. У справі на посла Микиту Буру натрапляємо на протокол допиту сенатора Миколи Маслова²³, колишнього повстансько-

¹⁸ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721, арк. 111.

¹⁹ Там само, арк. 21.

²⁰ Там само, арк. 22.

²¹ ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(Р), оп. 1, спр. 12689, арк. 13.

²² Там само, арк. 14.

²³ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4253, арк. 29.

го отамана Ананія Волинця²⁴, заарештованих органами НКВС. Крім того, матеріали цієї справи інформують про інші арешти: члена редколегії газети «Волинське слово», управи «Волинського українського театрального товариства», управи «Товариства імені Лесі Українки» Миколи Крижанівського; одного із засновників Української народно-республіканської партії, члена Вищої військової ради Генштабу, очільника управління преси і інформації в уряді УНР Олександра Ковалевського; виконувача обов'язків міністра праці в уряді В. Чехівського, керуючого справами міністерства праці в уряді С. Остапенка Леоніда Михайліва²⁵. На жаль, справи на О. Ковалевського, Л. Михайліва, як і на керівника «Волинського українського театру» М. Певного, скарбника військового міністерства УНР у 1919–1921 рр. С. Письменного відшукати не вдалося.

Зі справи на отамана Гайсинського повіту, а у міжвоєнний період кооперативного діяча, члена головної ради Волинського українського об'єднання, товариства «Українська школа», «Товариства ім. митрополита Петра Могили» Ананія Волинця довідуємось, що 14 травня 1941 р. його розстріляли за вироком кримінальної колегії Вінницького обласного суду²⁶. Був розстріляний не менш відомий повстанський отаман Яків Водяний, який у міжвоєнний період жив на Кременеччині, співпрацював із уенерівською спецслужбою²⁷.

Архівні матеріали засвідчують, що НКВС переслідувало родини українських політичних емігрантів, які залишилися на підрадянській території. Наявність родичів за кордоном вважалось ознакою неблагонадійності, підставою для визнання людини «ворогом народу». У побутовому жаргоні й у діловодстві ОДПУ-НКВС таких людей називали «зайві люди» чи родичі «колишніх людей»²⁸. 16 травня 1924 р. ОН при Колегії ОДПУ

²⁴ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4253, арк. 32.

²⁵ Там само, арк. 29.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 5(Р), оп. 1, спр. 68253.

²⁷ Там само, спр. 75027.

²⁸ Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – К., 2003. – С. 25.

СРСР ув'язнила на три роки першу дружину повстанського отамана, командувача повстанських загонів і організацій Правобережної України (1922–1923 рр.), згодом одного з керівників контрольно-розвідувальних пунктів ДЦ УНР у Волинському воєводстві Яків Гальчевський, Марію²⁹. Після виїзду на територію Польщі Євгена Богуславського була затримана і знаходилася певний час у в'язниці його перша дружина Ольга³⁰. Розділеною державним кордоном опинилася родина Певних. Старший брат Олександр, молодший Георгій (Юрій) і сестри мешкали у радянській Україні, двоє інших братів – Петро та Микола – опинилися у Польщі, жили у Волинському воєводстві. Олександра Певного 21 серпня 1937 р. засудив військовий трибунал Київського військового округу. 22 жовтня 1937 р. його розстріляли як «ворога народу». Георгія Певного засудили до розстрілу 15 грудня 1937 р., швидко по тому виконавши вирок³¹.

Після приходу більшовиків на територію західноукраїнських земель у вересні 1939 р. родини політичних емігрантів також опинилися під контролем і потрапили під репресії. Зарештували сина художника Петра Зінченка Юрія, сина посла Лаврентія Серветника Валентина, були вислані на спецпоселення родини підполковника Армії УНР Леоніда Ступницького, хорунжого армії УНР Пилипа Усика, священника Йосипа Грушецького, ад'ютанта командуючого Північною групою військ УНР отамана В. Оскілка Пилипа Шевела та ін. справи на виселені родини є ще одним недостатньо вивченим, але інформативним комплексом джерел радянських спецслужб, що зберігаються у фонді «Спецпоселенці» архіву МВС.

Аналіз АКС дозволяє відтворити широку панораму працевлаштування колишніх діячів Української революції, що у міжвоєнний період осіли у Західній Волині. Частина з них працювали у кооперативах (міністр рільництва уряду УНР, агроном Євген Архипенко з 1921 р. був головою наглядової ради Острозького союзу кооперативів, із часом трансформованого в

²⁹ ГДА СБ України, м. Вінниця, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 29262, арк. 77.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 75894, арк. 18 зв.

³¹ ГДА СБ України, м. Полтава, ф. П., оп. 1, спр. 11606, арк. 5, 21.

Кооперативний банк, продовжив кооперативну працю у Здолбуніві, Рівному³²), займалися сільським господарством (вже згаданий вище Пилип Шевело³³), знаходили роботу в сфері обслуговування (годинником, згодом лавником Корецького магістрату працював Степан Якимчук, учасник виступу проти більшовиків у 1919 р.³⁴) чи торгівлі (військовий комендант станції Здолбунів у 1920 р. Федір Петренко³⁵, вояки Армії УНР Йосип Гарбарчук³⁶, Михайло Хруль³⁷ та ін.). Окремим пощастило влаштуватися на Рівненській електростанції, як-то головному комісарові залізниць УНР Данилові Ковпаненку, скарбникові військового міністерства УНР Степанові Письменному, військовому підпоручникові Василеві Проказюку, підполковникові Сергієві Кочегарову³⁸. Інженер міністерства шляхів сполучення УНР Анатолій Гурандо, випускник Київської політехніки, у 1927 р. розпочав будувати у Сарнах електростанцію та згодом став її співвласником³⁹. Одиниці відкривали правничу практику: канцелярія Івана Корноухова, у минулому юрисконсульта Головної управи постачання, хорунжого армії УНР, знаходилася на вулиці 3 Травня у Рівному, йому допомагав колишній мировий суддя Василь Павловський⁴⁰.

Певні відомості можна почерпнути з протоколів допитів заарештованих, свідків, які вміщують АКС. Ці документи написані рукою слідчого, відтак не можемо бути впевнені, що останній щось не змінив чи вигадав, тому ці матеріали потребують особливо ретельного критичного аналізу і верифікації. Інформативною про життя української політичної еміграції на Волині

³² ГДА СБ України, м. Київ, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 69848, т. 2, арк. 11 зв.

³³ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 781, арк. 8, 10.

³⁴ Там само, спр. 3676, арк. 11, 21.

³⁵ Там само, спр. 3663, арк. 7, 10.

³⁶ Держархів Волинської обл., ф. 4666, оп. 2, спр. 643, арк. 11.

³⁷ Там само, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1118, арк. 23-23 зв.

³⁸ Там само, спр. 1147, арк. 32.

³⁹ ГДА СБ України, м. Рівне, ф. 5(Р), оп. 1, спр. 19198, арк. 9.

⁴⁰ Там само, ф. 4(Р), оп. 1, спр. 5219, арк. 43.

є АКС на Івана Литвиненка⁴¹, полковника Армії УНР, який керував мережею контрольно-розвідувальних пунктів у волинському прикордонні під прізвисьмом Морозенка. Із свідчення І. Литвиненка:

«В якості начальника одного з розвідувальних пунктів у селі Могиляни (ст. Могиляни поблизу м. Острога) я був направлений Чоботарівим у червні 1927 р. У якості начальника розвідувального пункту у Могилянах працював до осені 1928 р., а потім був переміщений по роботі і направлений у Рівне, де працював до кінця 1935 р.»⁴²

І. Литвиненко свідчив про контрольно-розвідувальні пункти та їх очільників, розбудову української розвідки в інших країнах Європи, оцінював продуктивність агентури, яку перекидали на радянський бік, розповів про співпрацю з польською «двуйкою». АКС на Івана Литвиненка інформативна для дослідження й інших періодів історії, зокрема нацистської окупації, національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Справа фіксує, що полковника Армії УНР Івана Литвиненка (Івана Морозенка, Данила Солончака) засудили до розстрілу, який виконали 17 лютого 1947 р.⁴³

Трапляються справи, відкриті на заарештованих осіб, які мали достатню освіту, щоб ґрунтовно викласти власноручні свідчення, що значно підсилює їх інформативний потенціал. Укладені заарештованими автобіографії чи власноручні свідчення є своєрідними сповідями, насиченими розлогими матеріалами про різні періоди їх життя, обґрунтуванням власного бачення революційних процесів, польського міжвоєнного періоду. Ці документи важливі тим, що написані рукою заарештованої людини. Звичайно, вона також могла писати не всю правду, чогось уникати, не виключено, а й цілком імовірно, існував примус з боку слідчих, але документ створений людиною власноруч. Аналіз таких поодиноких матеріалів, засвідчує їх унікальність як історичного джерела.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 5(Р), оп. 1, спр. 1018.

⁴² Там само, арк. 105.

⁴³ Там само, арк. 337 зв.-344.

Деталі життя і діяльності на фоні суспільно-політичних змін в Україні виклав у власноручних свідченнях Сергій Бачинський⁴⁴. Маючи добру освіту, хорошу пам'ять, чітке уявлення про тогочасну політичну обстановку, він ґрунтовно, ніби для нащадків, розказав свою «сповідь», зокрема про участь у революційних подіях, ставлення до гетьманату, описував своє бачення наради Директорії УНР у Вінниці, переговорів у Бірзулі, Одесі, у яких брав участь⁴⁵. Згадує С. Бачинський про «кам'янецький», а згодом «тарнівський» період своєї діяльності. Інформативним цей документ вважаємо для аналізу суспільно-політичної ситуації у Волинському воєводстві, адже автор згадує багатьох людей, оцінює політику польської влади стосовно українців. Кооперативна, агрономічна, освітня, журналістська робота у Кременці, Острозі, Новому Дворі, Межирічах та інших населених пунктах міжвоєнної Волині дозволяє доповнити картину суспільного розвитку регіону цікавими деталями, влучними коментарями. Аналізуючи думки С. Бачинського, розуміємо, що він свідомо не виїхав у чергову еміграцію, залишився зі своєю родиною, хоча усвідомлював небезпеку більшовицької влади⁴⁶. 29 лютого 1940 р. Сергія Бачинського заарештували. Згодом матеріали його справи, за розпорядженням Комісара державної безпеки 3-го рангу Серова, з оперативних міркувань були затребувані у 2-й відділ УДБ НКВС УРСР. Однак, «робота» з Бачинським позитивних результатів не дала, справу передали у слідчу частину НКВС УРСР. Київський обласний суд 24 травня 1941 р. оголосив вирок: вища міра покарання – розстріл з конфіскацією всього належного йому майна⁴⁷. 22 червня 1941 р. вирок було виконано⁴⁸.

Не виїхав у чергову еміграцію уродженець Полтавщини Антон Стрижевський, уповноважений Генерального секретаря по залізницях півдня України, комісар залізниць Одеської військово-

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 69848, т. 1–2.

⁴⁵ Там само, т. 1, арк. 145–151.

⁴⁶ Там само, т. 2, арк. 44–44 зв.

⁴⁷ Там само, арк. 97 зв.–98.

⁴⁸ Там само, арк. 112.

вої округи, комісар Одеського району, начальник Одеського відділу шляхів, головний комісар залізниць південної армії, помічник та заступник краевого комісара Одеси, Херсонщини, Таврії, Катеринославщини, політичний комісар того ж комісаріату, начальник відділу внутрішніх справ головного краевого комісара Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній, помічник уповноваженого українського уряду в Одесі, начальник політичного відділу комісара міста Києва⁴⁹.

У власноручних спогадах А. Стрижевський із зрозумілих мотивів самозбереження детально не описує свою роль у революційних подіях, зокрема в Одесі, зупиняючись лише на окремих моментах, як то: переговорах Директорії з країнами Антанти, поїздки у Румунію за мастилами, арешт у Станіславові поляками⁵⁰.

У цих свідченнях читаємо про життя українських емігрантів у Тарнові, Ченстохові, хоча автор оминув те, що очолював філію Центрального бюро біженців. На Волинь він переїхав у 1923 р.: трудився на лісових розробках, згодом на бурякових плантаціях у м. Володимирі⁵¹, а з 1928 р. жив у Костополі. У вересні 1939 р. Антон Стрижевський став заступником голови міського споживчого товариства у Костополі, працював технічним керівником райпромкомбінату, але 25 червня 1940 р. був заарештований та ув'язнений на 8 років ВТТ Особою нарадою при НКВС СРСР 26 квітня 1941 р.⁵² 6 вересня 1941 р. його амністували як польського громадянина. Відомо, що він виїхав у м. Бальцер АРСР НП (Німців Поволжя), як склалася подальша доля, покищо невідомо⁵³.

Іноді заарештовані емігранти намагались схвально висловитись про радянську владу, ймовірно, сподіваючись на пом'як-

---

⁴⁹ Давидюк Р., Музичко О. Антон Стрижевський: шлях уенерівця від Одеси до Рівного // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. РДГУ. – Рівне, 2017. – Вип. 29. – С. 42.

⁵⁰ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 68, 49.

⁵¹ Там само, арк. 49–50, 69.

⁵² Там само, арк. 126, 133.

⁵³ Там само, арк. 134, 135.

шення своєї долі. Член Української партії соціалістів-революціонерів, діловод в Армії УНР Петро Ковальчук, відомий під літературним псевдонімом Коваль-Степовий, автор віршів про трагедію Голодомору 1932–1933 рр., закінчив свою «Автобіографію», написану 8 березня 1940 р. так:

«Не знаю, що було б далі, але непереможна Червона армія прийшла й звільнила від гнобителів»⁵⁴.

Подібна похвала, звичайно ж, не допомогла, рішенням ОН при НКВС СРСР від 29 березня 1941 р. Петра Ковальчука ув'язнили на 8 років у ВТТ⁵⁵.

Посла до польського сейму Євгена Богуславського заарештували у 1950 р. Питання, як вдалося відомому громадсько-політичному діячеві, емігрантові, жити і працювати у радянському Луцьку до 1950 р., уникнувши переслідувань органів НКВС–МДБ, виникали давно. Розставити крапки над «і» вдалося лише після вивчення його АКС, аналізу власноручних свідчень. Як свідчать документи справи, у 1940 р. колишнього посла завербували більшовицька спецслужба⁵⁶. За її завданнями він зустрічався у Львові із митрополитом Андреем Шептицьким, єпископом Йосипом Сліпим, з іншими громадсько-політичними діячами Галичини, складав про ці зустрічі звіти⁵⁷.

У власноручних свідченнях Є. Богуславський детально описував своє життя, згадував про контакти з різними діячами. Уродженець Харківщини, після закінчення у 1907 р. Київської духовної академії, він займався освітньою діяльністю, яку продовжував у роки Української революції: у липні 1918 р. організував українську гімназію у Вінниці, працював її директором, від імені голови земської управи у Вінниці брав участь у відкритті Українського державного університету Кам'янець-Подільського⁵⁸.

Пережив Є. Богуславський всі наступні зміни влади у Вінниці:

⁵⁴ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 909, арк. 15.

⁵⁵ Там само, арк. 30.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 75894, арк. 3, 139.

⁵⁷ Там само, арк. 50–51.

⁵⁸ Там само, арк. 29.

«Мене червоний терор не торкнувся [...] Влада мінялася як настрої і вимоги. Я не залишав Вінниці»⁵⁹.

У квітні 1920 р. на місцевому вокзалі організував зустріч Симона Петлюри та Юзефа Пілсудського. Згодом переїхав до Жмеринки, звідти до Кам'янця-Подільського, а потому через Станиславів до Ченстохови.

Весною 1921 р. Є. Богуславський перебрався на Волинь, займався кооперативною роботою, знову долучився до вчителювання, брав участь у вирішенні церковно-релігійних проблем регіону. Із 1928 р. до 1935 р. Є. Богуславського обирали послом до польського сейму від Безпартійного Блоку співпраці з урядом. Зауважимо, що польська влада вважала Є. Богуславського цілком лояльним до польської державності⁶⁰.

На початку німецько-радянської війни Є. Богуславському вдалося влаштуватися у шкільний відділ м. Луцька. Однак 15 вересня 1941 р. його арештували гестапівці та разом з іншими вивезли із Луцька до Кракова, ув'язнивши у тюрмі «Монтелюпіх». На початку серпня 1942 р. Є. Богуславського звільнили. У післявоєнний період колишній посол трудився літературним редактором газети «Радянська Волинь», викладав у Луцькій Духовній семінарії, працював заступником директора Луцького інституту вдосконалення вчителів. Як «представник мирян» Волинської єпархії був делегований на Помісний собор у Москву.

У складний час повоєнного життя Євген Богуславський висловлював невдоволення тодішньою дійсністю. На нього та його дружину Маргариту писали доноси сусіди, колеги, повідомляючи про їхні антирадянські настрої та висловлювання. Це призвело до арешту Є. Богуславського 3 січня 1950 р., а 21 лютого і його дружини. Євгену Семеновичу згадали всі моменти його життя, зокрема «службу в петлюрівській армії», звинуватили «в антирадянській діяльності», «дворушництві, дезінформації органів МГБ»⁶¹ та спрямували справу на розгляд Особливої наради при МДБ СРСР. Однак колишній посол польського сейму

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 75894, арк. 36–37.

⁶⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 34, арк. 492.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 75894, арк. 169.

до вироку не дожив, помер у тюремній лікарні Луцька 8 квітня 1950 р. Через десять років після смерті про Є. Богуславського згадав секретар Волинського обкому КПУ І. Грушецький, який 26 березня 1960 р. у листі секретареві ЦК КПУ М. Підгорному, обґрунтовуючи обставини закриття Луцької Духовної семінарії, писав, що у результаті проведеної роботи були:

« [...] заарештовані і засуджені як націоналісти колишні викладачі семінарії – кандидат богослов'я Богуславський Є., у минулому голова петлюрівського військово-польового суду»⁶².

Не уникла репресій і друга дружина Євгена Богуславського Маргарита, у дівоцтві Медведська, колишня медсестра шпиталя при Армії УНР⁶³. Волинський обласний суд засудив її на 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна. 16 вересня 1955 р. її звільнили⁶⁴.

Після арешту був звільнений полковник Армії УНР, командир Артилерійської управи Михайло Русіян (в АКС його прізвище писали як Руссіян), який у 1921 р. поселився у Почаєві, де відкрив крамницю із церковним начинням. Після отримання від Волинської духовної консисторії офіційного розлучення з дружиною, став послушником Почаївської лаври, а з лютого 1924 р. прийняв постриг у монахи під іменем Магістріан⁶⁵. Під час допитів М. Русіян повідомляє цікаву інформацію про Лавру: її відвідували відомі діячі, зокрема Микола Омелюсик, Іван Омелянович-Павленко, Юрій Сахно-Устимович, представники російської білої еміграції⁶⁶. Справа інформативна щодо посадових переміщень М. Русіяна в Армії УНР, а також обставин його переїзду до Почаєва. З'ясовуємо, що, за завданням начальника військової місії УНР і представника УНР у Румунії Сергія Дельвіга, Михайло Русіян був відправлений у грудні 1920 р. до Симона Петлюри у м. Тарнів, звідти переїхав до Ченстохови, а

⁶² Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. 1. – Луцьк, 2010. – С. 359–360.

⁶³ ГДА СБ України, ф. 6(Р), оп. 1, спр. 75894, арк. 22, 13 зв.

⁶⁴ ГДА СБ України, м. Луцьк, ф. П., оп. 1, спр. 8135, арк. 118.

⁶⁵ ГДА СБ України, м. Тернопіль, ф. П, оп. 1, спр. 2124, арк. 17–17зв.

⁶⁶ Там само, арк. 18.

потім у Тернопіль. До АКС додано різні посвідчення М. Русіяна періоду революції. Водночас, залишається відкритим запитання щодо причин звільнення з-під арешту:

«[...] враховуючи, що фактів антирадянської діяльності Русіяна М. Т. після 1920 р. і у період його перебування у Почаєвській лаврі з 1923 р і до дня арешту слідством не встановлено і враховуючи його літній вік»⁶⁷.

І це про полковника Армії УНР, який мав особисті контакти з С. Петлюрою. Подальша доля незвичайного монаха залишається невідомою, як і основна причина його звільнення з-під арешту.

Таким чином, участь в Українській революції 1917–1921 рр. була вагомою причиною політичних репресій з боку більшовицького режиму. Діячі, що залишилися в УСРР/УРСР, зазнали репресій у 20–30-х рр. Автори книги «Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції» слушно резюмують:

«Для комуністичного режиму всі колишні українські урядовці назавжди залишилися ворогами, єдиним інструментом роботи з якими міг бути державний терор у тій чи іншій формі»⁶⁸.

Після інкорпорації Західної України до складу СРСР на першому етапі Другої світової війни під більшовицький терор потрапили українські політичні емігранти, які у міжвоєнний період мешкали у Волинському воєводстві. Комплекс АКС на діячів УНР та УД дозволяє усвідомити масштаби репресій проти цієї категорії людей і зробити висновок, що середовище української політичної еміграції на території Західної Волині у 1939–1941 рр. було ліквідоване.

Davydiuk R. Archive - criminal cases as a source for studying the history of Ukrainian political emigration in the Volyn Voivodship

The goal is to investigate the personification and informational potential of archive-criminal cases as a source for studying the history of the inter-

⁶⁷ ГДА СБ України, м. Тернопіль, ф. П, оп. 1, спр. 2124., арк. 38.

⁶⁸ Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / авт. та упоряд. : А. Когут (відп. упор.), Р. Подкур, В. Скальський та ін. – К., 2018. – С. 20.

war Ukrainian political emigration in the Volyn Voivodeship, and to trace the Soviet repressive policy towards its representatives.

Methodology and methods. To achieve this goal, we used biographic, problem-historical, search methods, as well as the method of microhistory, verification of sources and historical reconstruction. In preparing a scientific article, the author used a prosopographic approach.

Findings. An important source for studying the history of inter-war Ukrainian political emigration in the Volyn Voivodeship is the complex of archive-criminal cases (ACS), instituted by the NKVD authorities for its participants after 1939. An impartial analysis and verification of these cases made it possible to clarify the historical reconstruction and personify the figures of the inter-war political emigration in region, partly follow their fate, recreate a wide panorama of employment in the Volyn Voivodeship, complement the picture of public political activity, both during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, and in the interwar period. The informational potential is saturated with hand-written testimonies, autobiographies of political emigrants, which allow us to more fully recreate the mosaic of past events, demonstrate Polish reality in Volhynia through the eyes of a specific person.

The AKC complex on the leaders of the UPR and UD illustrates the mechanisms of state terror through the fate of a person, allows us to understand the scale of repression against this category of people and conclude that in 1939–1941. The environment of Ukrainian political emigration in the territory of Western Volhynia was eliminated.

Key words: archive-criminal cases, Ukrainian political emigration, Volyn Voivodeship, «Sovietization», political repression, NKVD.

REFERENCES

1. Danylenko, V.M. (Ed.). (2009) *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: Putivnyk*. Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].
2. Davydiuk, R. (2016) *Ukrainska politychna emigrantska v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva*. Lviv; Rivne: Diatlyk M. [in Ukrainian].
3. Davydiuk, R. and Muzychko, O. (2017) Anton Stryzhevskiy: shliakh uenerivtsia vid Odesy do Rivnoho. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats RDHU*, 29, 41–50 [in Ukrainian].
4. Dovzhyk, A. (2017) Represii proty zhinok-vykladachiv vyshiv (za materialamy arkhivno-slidchoi spravy Teofilii Voislavskoi). *Kyivski istorychni studii. Naukovyi zhurnal*, 1, 95–102 [in Ukrainian].

5. Honcharenko, O. (2007) Dokumentalniy kompleks arkhivno-kryminalnykh sprav yak dzherelo z istorii Holokostu yevreiskoho naselennia okupovanoi Ukrainy (1941–1944). *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal*, II–III, 73–79 [in Ukrainian].
6. Hrankina, O. (1997) Deiaki aspekty dzhereloznavchoho analizu arkhivno-slidchykh sprav u 1920-kh – 1950-kh rr. v SRSR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 49–57 [in Ukrainian].
7. Kohut, A., Podkur, R., Skalskyi, V., Vasylenko, V., Hhryhorchuk, N. and Savchenko, N. (2018). *Hore peremozhenym. Represovani ministry Ukrainskoi revoliutsii*. Kyiv: «K.I.S.» [in Ukrainian].
8. Kucherepa, M., Visyn, V., Kots, M. et al. (2010) *Reabilitovani istoriiei. Volynska oblast. Vol. 1*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].
9. Marchuk, I. (2013) Obraz volynskoho povstantsia na materialakh arkhivno-kryminalnykh sprav. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia». Seriya «Istorychni nauky»*, 20, 36–48 [in Ukrainian].
10. Petrovskiy, E. (2008) Dokumenty arkhivno-slidchykh sprav yak dzherelo vyvchennia metodiv provadzhennia slidstva orhanamy NKVS na Odeshchyni v period «velykoho teroru» 1937–1938 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 3, 172–188 [in Ukrainian].
11. Petrovskiy, E.P. (2006) *Arkhivno-slidchi spravy yak dzherelo vyvchennia istorii represii v Ukraini u 1937–1938 rokakh* [Investigational cases as a source of study of repressions in 1937–1938 in Ukraine]. (Doctors thesis). Kyiv [in Ukrainian].
12. Podkur, R.Yu. (1998). *Dokumenty radianskykh spetssluzhb yak dzherelo do vyvchennia politychnykh, sotsialno-ekonomichnykh, kulturnykh protsesiv v Ukraini (20–30-ti rr. XX st.)* [Documents of the Soviet special services as a source for the study of political, socio-economic, cultural processes in Ukraine (20–30's of XX century)]. (Doctors thesis). Kyiv [in Ukrainian].
13. Prelovska, I. (2009) Peresliduvannia ta likvidatsiia UAPTs (UPTs) (1921–1938 pp.): ohliad arkhivno-kryminalnykh sprav HDA SB Ukrainy ta TsDAHO Ukrainy. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1 (32), 26–48. [in Ukrainian].

14. Pro dostup do arkhiviv represyvnnykh orhaniv komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv: Zakon Ukrainy vid 9 kvitnia 2015 r. [in Ukrainian]. Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/laws/zakon-ukraini-pro-dostup-do-arkhiviv-represivnykh-organiv-komunistychnoho-totalitarnoho-rezhimu>
15. Pyrih, R. (Ed.). (1998). *Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia*. Kyiv: Holovne arkhivne upravlinnia pry Kabineti Ministriv Ukrainy [in Ukrainian].
16. Sidak, V.S and Vronska, T.V. (2003) *Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
17. *Tryzub* (1933.10 veresnia), 32 (390), 26 [in Russian].
18. Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 9 veresnia 1991 r. «Pro peredachu arkhivnykh dokumentiv Komitetu derzhavnoi bezpeky Ukrainy do derzhavnykh arkhiviv respubliky (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 46, 631 [in Ukrainian].
19. Vasylenko, V.M. (2019) *Arkhivno-kryminalni spravy yak dzhereło vyvchennia represii bilshovytskoho rezhymu proty uchasnykiv povstanskoho rukhu za vidnovlennia UNR* [Archival and criminal cases as a source for studying the repression of the Bolshevik regime against the participants of the rebel movement for the restoration of the UNR]. (*Doctors thesis*). Drohobych [in Ukrainian].
20. Wiszka, E. (2004) *Emigracja ukraińska w Polsce. 1920–1939*. Toruń: MADO [in Poland].